INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SO‘Z BIRIKMALARI TUZILISHINING KONSEPTUAL-KOGNITIV TABIATI VA ULARNING MATN YARATISHDAGI FUNKSIONAL-PRAGMATIK SALOHIYATI

Eshqobilova Ozoda Xalikulovna

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Xorijiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalarining konseptual-kognitiv tabiati hamda ularning matn yaratish jarayonidagi funksional-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. So‘z birikmalari nafaqat grammatik birlik, balki inson tafakkurida shakllanadigan konseptual munosabatlarning lisoniy ifodasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Ingliz va o‘zbek tillarida so‘zlarning sintaktik bog‘lanishi, atributiv, obyektli, predikativ va boshqa munosabatlarning ifodalanishi turli grammatik vositalar orqali amalga oshadi. Ushbu farqlar mazkur tillarning milliy-kognitiv xususiyatlarini aks ettiradi. Maqolada konseptualizatsiya, kategoriyalash, freym, prototip, obraz-sxema kabi kognitiv tushunchalarning so‘z birikmalari shakllanishidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, so‘z birikmalarining matnning mazmuniy yaxlitligi, referensial aniqligi, kommunikativ maqsadi, ekspressivligi va pragmatik ta’sirchanligini ta’minlashdagi vazifalari ko‘rib chiqiladi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalarining qiyosiy tahlili orqali ularning matn yaratishdagi funksional imkoniyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, konseptual tuzilish, kognitiv tilshunoslik, konseptualizatsiya, kategoriyalash, freym, prototip, obraz-sxema, sintaktik aloqa, matn yaratish, funksional-pragmatik xususiyat, ingliz tili, o‘zbek tili.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat grammatik va strukturaviy nuqtayi nazardan o‘rganish bilan cheklanib qolmasdan, ularning inson tafakkuri, bilimlari, tajribasi va kommunikativ faoliyati bilan aloqadorligini aniqlashga katta e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, kognitiv tilshunoslik til birliklarining shakllanishi va qo‘llanishini insonning borliqni idrok etishi, konseptuallashtirishi va kategoriyalarga ajratishi bilan bog‘liq holda tadqiq etadi.

So‘z birikmasi ushbu jarayonni o‘rganish uchun muhim lisoniy birliklardan biridir. Chunki alohida so‘z muayyan tushunchani ifodalasa, so‘zlarning o‘zaro birikishi natijasida murakkabroq konseptual munosabatlar yuzaga keladi. Masalan, *beautiful city*, *economic development*, *green energy* kabi inglizcha birikmalar hamda *chiroyli shahar*, *iqtisodiy rivojlanish*, *yashil energiya* kabi o‘zbekcha birikmalar nafaqat predmet yoki hodisalarni nomlaydi, balki ular o‘rtasidagi semantik va konseptual munosabatlarni ham ifodalaydi.

Ingliz va o‘zbek tillari tipologik jihatdan bir-biridan farq qiladi. Ingliz tilida so‘z tartibi nisbatan qat’iy bo‘lib, grammatik munosabatlarni ifodalashda sintaktik pozitsiya muhim ahamiyatga ega. O‘zbek tilida esa agglutinativ xususiyat va qo‘shimchalar tizimi sintaktik munosabatlarni ifodalashda katta rol o‘ynaydi. Shu sababli bir xil konseptual mazmun ikki tilda turlicha strukturaviy shaklda namoyon bo‘lishi mumkin.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalarining konseptual-kognitiv tabiatini aniqlash hamda ularning matn yaratishdagi funksional-pragmatik salohiyatini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

1. So‘z birikmasining konseptual-kognitiv tabiati

Kognitiv yondashuvga ko‘ra, til insonning tashqi olam haqidagi bilimlarini tartibga solish va ifodalash vositalaridan biridir. Inson biror predmet, hodisa yoki

jarayonni idrok etganda uni boshqa obyektlar bilan munosabatda tasavvur qiladi. Ana shu munosabatlar til birliklari orqali ifodalanadi.

So‘z birikmasida ham ikki yoki undan ortiq leksik birlik o‘rtasida muayyan konseptual munosabat mavjud bo‘ladi. Masalan:

modern technology — “zamonaviy texnologiya”;

student’s achievement — “talabaning yutug‘i”;

read a book — “kitob o‘qimoq”;

highly educated person — “yuqori ma’lumotli shaxs”.

Bunday birikmalarda predmet, belgi, harakat, egalik, sabab, maqsad yoki boshqa semantik munosabatlar ifodalanadi.

Demak, so‘z birikmasining strukturasi ortida ma’lum bir **konseptual model** mavjud. Masalan, *student’s achievement* birikmasida “STUDENT” va “ACHIEVEMENT” konseptlari o‘rtasida egalik yoki tegishlilik munosabati shakllanadi. *Read a book* birikmasida esa “AGENT – ACTION – OBJECT” modeli kuzatiladi.

Shunday qilib, so‘z birikmalarini kognitiv nuqtayi nazardan o‘rganish ularning grammatik shakli bilan bir qatorda, mazkur shakl asosida turgan konseptual munosabatlarni ham aniqlash imkonini beradi.

2. Ingliz va o‘zbek tillarida konseptual munosabatlarning ifodalanishi

Ingliz va o‘zbek tillarida bir xil konseptual munosabat turli grammatik vositalar yordamida ifodalanishi mumkin.

Masalan:

English: *the student's book*
Uzbek: *talabaning kitobi*

Bu ikki birikmada “EGALIK” konsepti mavjud. Biroq uning grammatik ifodalanishi farqlidir. Ingliz tilida egalik *student's* shaklidagi possessive marker orqali ifodalangan bo‘lsa, o‘zbek tilida *talabaning* va *kitobi* shakllaridagi kelishik va egalik qo‘shimchalari orqali ifodalangan.

Yana bir misol:

English: *a beautiful Uzbek city*
Uzbek: *chiroyli o‘zbek shahri*

Har ikki holatda “CITY” konsepti markaziy bo‘lib, “BEAUTY” va “UZBEK IDENTITY” konseptlari bilan bog‘lanadi.

Bu yerda nafaqat grammatik, balki konseptual tuzilish ham muhimdir. So‘zlarning tartibi va grammatik shakli tilning o‘ziga xos kognitiv va tipologik xususiyatlarini aks ettiradi.

3. Konseptualizatsiya va kategoriyalashning so‘z birikmalaridagi roli

Konseptualizatsiya inson ongida voqelikning ma’lum bir mazmuniy modelini shakllantirish jarayonidir. Kategoriyalash esa obyekt va hodisalarni umumiy belgilariga ko‘ra guruhlarga ajratish jarayonini anglatadi.

So‘z birikmalari ushbu ikki jarayonning til orqali ifodalanishida muhim vosita hisoblanadi.

Masalan:

environmental protection

digital education

social development

economic growth

ushbu birikmalarning har biri ikki yoki undan ortiq konseptning o‘zaro bog‘lanishi asosida shakllangan. *Digital education* birikmasida “DIGITAL TECHNOLOGY” va “EDUCATION” konseptlari birlashib, zamonaviy ta’limning muayyan turini ifodalaydi.

O‘zbek tilida ham:

raqamli ta’lim;

atrof-muhitni muhofaza qilish;

ijtimoiy rivojlanish;

iqtisodiy o‘sish

kabi birikmalar konseptlararo munosabatlarning lisoniy ifodasidir.

4. Freym va prototiplarning so‘z birikmalarini shakllantirishdagi ahamiyati

Kognitiv tilshunoslikda **freym** ma’lum bir vaziyat yoki hodisa haqidagi strukturaviy bilim modeli sifatida talqin qilinadi. So‘z birikmasi tarkibidagi komponentlar ko‘pincha ma’lum freymning turli elementlarini ifodalaydi.

Masalan, *buy a new car* birikmasi “SAVDO” freymi bilan bog‘lanadi. Bu freymda xaridor, sotuvchi, tovar, pul va harakat kabi elementlar mavjud.

O‘zbek tilidagi *yangi mashina sotib olmoq* birikmasi ham xuddi shu konseptual freymga asoslanadi.

Prototip tushunchasi esa ma’lum bir kategoriyaning eng tipik vakilini anglatadi. Masalan, *a family home*, *a traditional Uzbek house* kabi birikmalarda “HOME” konsepti turli madaniy va tajribaviy bilimlar bilan boyitiladi.

Shu sababli so‘z birikmalari faqat grammatik birlik emas, balki madaniy va tajribaviy bilimlarni ham tashuvchi birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

5. So‘z birikmalarining matn yaratishdagi funksional salohiyati

So‘z birikmalari matnning shakllanishida muhim sintaktik va semantik vosita hisoblanadi. Ular alohida so‘zlarga qaraganda kengroq mazmuniy birliklarni ifodalash imkonini beradi.

Masalan:

Modern educational technologies provide new opportunities for students.

Ushbu gapda *modern educational technologies* va *new opportunities for students* kabi birikmalar matnning asosiy mazmuniy komponentlarini shakllantiradi.

O‘zbek tilida:

Zamonaviy ta’lim texnologiyalari talabalar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Bu gapda ham so‘z birikmalari mazmunning konseptual tashkil etilishida asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

So‘z birikmalari matnda quyidagi funksiyalarni bajaradi:

Nomlash funksiyasi – predmet va hodisalarni aniq nomlaydi.

Semantik funksiyasi – tushunchalar o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Bog‘lovchi funksiya – gap va matn komponentlari o‘rtasida mazmuniy aloqa yaratadi.

Axborot funksiyasi – mazmunni aniq va batafsil yetkazadi.

Ekspressiv funksiya – muayyan hissiy yoki baholovchi ma’nolarni ifodalashi mumkin.

Pragmatik funksiya – muallifning kommunikativ maqsadini amalga oshiradi.

6. So‘z birikmalarining funksional-pragmatik xususiyatlari

Pragmatika til birliklarining real kommunikativ vaziyatdagi qo‘llanishini o‘rganadi. So‘z birikmalarining pragmatik xususiyati ularning muayyan kontekstda qanday maqsadga xizmat qilishida namoyon bo‘ladi.

Masalan:

an urgent problem — “dolzarb muammo”

birikmasi oddiy *problem* so‘ziga qaraganda kuchliroq kommunikativ ta’sirga ega. *A serious environmental threat* birikmasida esa muayyan hodisaga baholovchi munosabat ham ifodalanadi.

O‘zbek tilida:

dolzarb masala;

jiddiy muammo;

muhim vazifa;

ulkan imkoniyat;

kabi birikmalar ham matnning pragmatik yo‘nalishini kuchaytirishi mumkin.

Demak, so‘z birikmasining tanlanishi matn muallifining maqsadi, adresati, kommunikativ vaziyati va uslubiga bog‘liq.

7. Ingliz va o‘zbek tillarini qiyosiy tahlil qilish

Xususiyat	**Ingliz tili**	**O‘zbek tili**
Asosiy grammatik xususiyat	Analitik tendensiya kuchli	Agglutinativ
So‘z tartibi	Nisbatan qat’iy	Nisbatan erkin
Egalik	*student's book*	*talabaning kitobi*
Aniqlovchi	*beautiful city*	*chiroyli shahar*
Obyekt munosabati	*read a book*	*kitob o‘qimoq*
Grammatik ma’no	Ko‘pincha yordamchi vositalar va tartib orqali	Ko‘pincha affikslar orqali
Pragmatik imkoniyat	Kontekst va sintaktik tuzilma muhim	Affiksatsiya, kontekst va so‘z tartibi muhim

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ikki tilda konseptual mazmun o‘xshash bo‘lishi mumkin, biroq uning grammatik va pragmatik ifodalanish usullari farqlanadi.

Xulosa. Ingliz va o‘zbek tillaridagi so‘z birikmalari strukturaviy, semantik, konseptual, kognitiv va pragmatik jihatlarning o‘zaro uyg‘unligidan tashkil topgan murakkab lisoniy birliklardir. Ularning tuzilishini faqat grammatik munosabatlar asosida izohlash mazkur birliklarning to‘liq mohiyatini ochib berishga yetarli emas. So‘z birikmalarining shakllanishida insonning borliqni konseptualizatsiya qilishi, kategoriyalashi, bilimlarni tizimlashtirishi va kommunikativ maqsadga muvofiq ravishda ifodalashi muhim ahamiyatga ega.

Ingliz va o‘zbek tillarida bir xil konseptual mazmun turli strukturaviy vositalar orqali ifodalanishi mumkin. Bu holat tillarning tipologik xususiyatlari bilan bir qatorda, ularning milliy-madaniy va kognitiv tajribasini ham namoyon etadi.

So‘z birikmalari matn yaratishda ham alohida ahamiyatga ega. Ular matnning mazmuniy yaxlitligini ta’minlaydi, axborotni konkretlashtiradi, konseptlar o‘rtasidagi munosabatlarni ifodalaydi va muallifning kommunikativ-pragmatik maqsadini amalga oshirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan so‘z birikmalarini konseptual-kognitiv va funksional-pragmatik yondashuv asosida tadqiq etish ingliz va o‘zbek tillarining umumiy hamda farqli xususiyatlarini chuqurroq aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Langacker, R. W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford University Press, 2008.*
2. *Lakoff, G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. University of Chicago Press, 1987.*
3. *Fillmore, C. J. “Frame Semantics.” In Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin, 1982.*
4. *Croft, W., & Cruse, D. A. Cognitive Linguistics. Cambridge University Press, 2004.*
5. *Evans, V., & Green, M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh University Press, 2006.*
6. *Talmy, L. Toward a Cognitive Semantics. MIT Press, 2000.*
7. *Wierzbicka, A. Semantics, Culture, and Cognition. Oxford University Press, 1992.*
8. *Abdurahmonov, G‘. O‘zbek tili grammatikasi. Toshkent.*

9. *Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Boqiyeva, G., Qurbonova, M., Yunusova, Z., Abuzalova, M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent.*
10. *Nurmonov, A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent.*